

Türkiye İçin Alternatif Bir Model: Sivil Eğitim

Neşet TOKU *

Eğitime yönelik teoriler; hedefleri teknikleri ve ontolojik temelleri itibarıyla belli bir kıymeti haizdirler. Teorilerin anlamlı olup olmadığına ilişkin yapılacak değerlendirmeler, teklif ettikleri örgütlenmelerin biçimini, eğitim için koydukları amaçları, tekniklerin kullanımına ait imkanları ve varlık temelini teşkil eden bireysel ve toplumsal şartları dikkate almalıdırlar.

Eğitim teorileri, bireyin ve toplumun nasıl şekillenmesi gerektiği hususundaki bütüncül bir teorik perspektifin çok önemli bir yönünü oluştururlar. Dolayısıyla teoriler arasındaki temel farklılık, eğitim tekniğinin çok çok ötesine gitmekte ve toplumun doğasına yönelmektedir. Bu çerçeveden bakıldığında mevcut teorilerin esas olarak iki farklı model ileri sürdükleri ni söyleyebiliriz. Şüphesiz her iki model de modern dünyaya ait fenomenlerdir.

Totoliter bütün devletler tarafından aynı amaçlarla benimsenen modellerden ilki, düzenli bir planlama ve yüksek verimlilik aracılığı ile toplumsal ilerleme hedefleyen teknolojik ve rasyonalist bir yönelime sahiptir. Bu model öncelikle ekonomik verimliliğin artması ve toplumsal istikrarla ilgilenir. Eğitilecek insana, üzerinde tasarrufta bulunulacak ve toplu-

mun iyiliği için şekillendirilecek bir obje olarak bakar. Eğitim vasıtasıyla ham insan kaynakları olan çocuklar sınıflandırılır, ayıklanır, biçimlendirilir ve eğitildikleri okullardan, mekanik olarak işleyen toplumdaki kendilerine uygun düşen yerlere tayin edilirler. İngiliz Filozof, B. Russell'in yaklaşımıyla, çocuklar, iyi bir vatandaş ya da suçlu olacak olan ham-maddelerdir. Eğitim işte bu ham insan kaynaklarını belli bir amaca götürecektir olan hem bir araç hem de yeni bir dünyanın anahtarıdır.¹

Bu modelin determinasyonunu sağlayan esas unsur, 18. yy.'dan itibaren oluşmaya başlayan ve 19. ve 20. yüzyıllarda yaygın bir biçimde kabul gören devlet ve toplum felsefeleridir. Geleneksel sosyo-ekonomik düzenlerin, modern kapitalist düzene dönüşümünü sağlayan bu felsefeler, eğitim anlayışlarının da o yönde biçimlenmesini zorunlu kılmışlardır.

Kapitalizm öncesi dönemde kabul görmeğe başlayan, güçlü devletler güçlü ekonomilere dayanır, anlayışı merkantilist merkezi ekonomi anlayışını gerektirdiği gibi, siyasal iktidarın da merkezileşmesini gerektirmiştir. Ticari ekonomi temelli bu nevi anlayışların yönetim biçimi olan monarşiler sömürgeci bir yapıya sahip olduklarından, statükonun devamını eğitim ve eğitilmiş insanlarla değil, kitleleri cehalet du-

*100. Yıl Üni. Fen-Edebiyat Fak. Sosyoloji Böl.

rumunda tutarak sağlamışlardır. Bunun için de o dönemde eğitime pek fazla ehemmiyet verilmemiştir.

18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın başlarında, ticari temelli ekonomilerin sanayi temelli ekonomilere dönüşmeğe başlamasıyla monarşiler, güçlerini kaybetmişler ve yerlerini yönetime talip bir elit grubunun artan gücüne bırakmışlardır. Buna bağlı olarak da Batı'lı toplumlar monarşik yönetimden kapitalist demokratik yönetime geçmişlerdir. Bu yeni yönetim biçimi, monarşilerin merkezi siyaset ve ekonomi (merkezi) anlayışını aynen benimsemiş ise de bekasımı, kitleleri cehalet durumunda tutmakta değil, yepyeni bir yaklaşımla eğitimde görmüştür. İşte "milli", "kitlesele" ve devlet denetimindeki okullar aracılığıyla yürütülen "resmi" eğitim anlayışlarının kökenini burada bulmaktadır.

Siyasal iktidarın monarşilerde iddia edildiği gibi tanrısal olmadığı ve insanların tabiatı itibarıyla eşit oldukları görüşünü savunan gelenek karşıtı bu modern yönetim biçimi, toplumsal hiyerarşide yer edinmenin vasıtasının eğitim olduğu paradigmasını yücelterek milli ve kitlesele bir eğitimin gerekliliğini iddia eder. Milli ve kitlesele eğitimi savunmak, siyasal iktidarın "demos"u, milleti yani "ulus"u temsil ettiği kabulünün zorunlu bir sonucudur. Bu anlayış çerçevesinde, devlet denetimindeki okullarda verilmeğe çalışılan eğitimin asıl amacını Alman filozof J.G. Fichte şöyle ifade etmektedir: "Milli eğitimi kitlesele olarak uygulayan herhangi bir devlet, içerisinde yeni bir genç nesil dahil olduğu andan itibaren, özel bir orduya artık ihtiyaç duymayacaktır. Çünkü o, hiçbir dönemde elinde olmayan yepyeni bir orduya sahip olacaktır. Milli eğitim, devletin yasalarını fertlere özümsettiği gibi, onları kamunun iyiliğine adanmaya da hazırlayacaktır".

Devlet denetimindeki kitlesele okul eğitiminin amacı şüphesiz yalnızca vatandaş yetiştirmekle sınırlanmaz. Okullar aynı zamanda sanayiye kalifiye eleman da yetiştireceklerdir.

Kapitalizmin hiyerarşik yapısının işçilerde belirli karakter özelliği tipleri gerektirdiği açıktır. İşçiler, fabrika mesaisinin tek düzenliğini kabullenmek ve fabrika içindeki düzenlemeye uyum sağlamak üzere işlerini ve konumlarını benimsemeğe istekli olacak bir şekilde eğitilmelilerdir. Bu zaviyeden bakıldığında resmi okullar, bürokrat ve burjuva elitlerinin, diğer toplumsal katmanları kendi istekleri doğrultusunda ürettikleri birer fabrikadırlar. Bürokrasi okullara sadık vatandaş üretme fonksiyonunu yüklerken, burjuvazi de kalifiye işçiler üretme fonksiyonunu yüklenmektedir.

Milli ve kitlesele eğitim taraftarları, bireyciliğin geliştirilmesine yönelik rekabete ve bireysel çalışmalara değil, grup faaliyetine ve gruba yönelik projelere daha çok önem verirler. Bu yüzden de eğitime yönelik motivasyon olarak dışsal bir motivasyonu benimserler. Dışsal motivasyon, siyasal ve ekonomik yapının isteklerine bağlı olan bir olgudur. Yani eğitimin ontolojik temeli, birey ya da bireyin özgürlüğü değil, siyasal ve ekonomik yapıyı ifade eden simülatif kamudur. Kamuya ait okullar bireye, onu topluma hazırlamak üzere, hayatla ilgili hemen her şeyi öğrettiği gibi, bütün bunları yapmanın doğru ve uzmanca bir yolu olduğunu ve başkalarının uzmanlığına dayanılması gerektiğini de öğretir. Dolayısıyla aktif ve özgür olmak bireye değil, uzmana ve kuruma aittir. Devlet denetimindeki bu okullarda eğitilen kişiler, öğrenme süreci içerisindeki öznelardan ziyade, bilginin yerleştirildiği birer nesnelardır. Birey, talebe değil, öğrencidir. Öğretmen öğretir, öğrenciler öğrenirler. Toplumsal hiyerarşide üst katmanlarda yer edinmemenin yegane sebebi, öğrencinin öğretilenleri öğrenmemesi, yani kendi başarısızlıklarıdır. Eğitimin kendilerine toplumsal ilerleme sağlayacağına inandırılan bireyler, bu inanç temelinde mevcut eğitim sürecini desteklediklerinden ve öğretilen şeylerin standartlığına inandıklarından başarısızlığın asıl kaynağının kendileri olduğunu kabul ederler. Bu durum, bireylerin sahip oldukları toplumsal konumu gönül rıza-

sıyla benimsemelerini de zorunlu kılar.²

Eğitim sürecine katılan öğrencilerin, sosyo-ekonomik dezavantajlarının dikkate alınmadığı milli, kitlesel ve resmi eğitim modellerini teklif eden eğitim teorilerinin pratikte varacağı nihai nokta işte budur. Bu durum, statükonun eğitim yoluyla nasıl devam ettirildiğinin en güzel örneğidir.

İzah etmeğe çalıştığımız modele karşıt olarak ileri sürülen diğer modele gelince, burada ilgilenilen şey, toplumsal istikrar ve ekonomik verimlilik değil, bireysel özerkliğin artırılmasıdır. Bireysel özgürlüğü temel alan ikinci modelin eğitimine yüklediği görev, otoriteye boyun eğmeye isteksiz olan ve kendilerine maksimum özgürlük sağlayacak toplumsal bir örgütlenmeyi gerçekleştirmektir. Bu model, birinci modelin radikal bir eleştirisi sonucu doğmuştur.

Özgürlükçü eğitimi savunanlara göre, monarşiler, insanları cehalet durumunda tutarak köleleştiriyor idiyeler, toplumsal istikrarı ve ekonomik verimliliği hedefleyen modern sistemler de onları milli, kitlesel ve resmi bir eğitimden geçirerek köleleştirmektedirler. Modern insanın kölelikten kurtulmasının yolu, mevcut toplumsal yapıyı destekleyen kurumları radikal bir biçimde değiştirmektir. Şüphesiz ki kurumlar, gücünü itaatkar halktan alırlar. Kurumlar değiştirilebilirse köleliğe dayalı ilişkiler de değişecektir.

Radikal eğitimin ilk adımı, cinsel ilişkilerin serbest bırakılıp ailenin ortadan kaldırılması, devlet okullarının kapatılıp resmi eğitime son verilmesi ve mülkiyetin kamulaştırılıp ekonomik bağımlılığın önlenmesidir. Bu model Anarşizm, Marksizm ve Freud yanlısı solun geliştirdiği yeni modeldir.³

Özgürlükçü eğitim teorilerinde bireyin "kendi kendine sahip olması", eğitime ait temel kavramlardan biridir. Buna göre, özgürlük düşüncesi, bireyin kendi kendine sahip olmasını gerektirir. Bu kendi kendine sahip olma anlayışı, siyasal ekonomik yapıların içselleştirilmiş otoritelerinin tahak-

kümlerinden kurtulmayı sağlayacak bir eğitim yöntemi bulmaya yöneliktir.

Bu yöntemin en eski örneğini Fransız filozof J.J. Rousseau, *Emile* adlı eserinde vermiştir. Rousseau, eğitimin, bireyin zihninde otorite oluşturmaya yönelik değil, zihni, otoritelerden yalıtarak, aklın gelecekteki kullanımını sağlayacak şekilde düzenlenmesi gerektiğini savunur. Böylelikle bilgi, bireyin kullanılmasına bir araç olmayacak, bireyin kullanması için bir araç olacaktır.

Özgürlükçü eğitimciler, kalkış noktası itibariyle Rousseau 'yu kabul etmişlerse de Rousseau'nun toplumsal inançları zorunluluk ve yararlılığa dayanan akıl yürütmenin ürünü yapma planını tasvip etmemişlerdir.⁴ Çünkü onlara göre inanç dahil her türlü bilgi zorunluktan ziyade bağımsız olan aklın kullanılmasyla seçilirse bireye ait olur. Düşünce bireye değil, birey düşünceye sahip olmalıdır.

Özgürlükçü teorisyenlerin üzerinde durduğu önemli bir nokta da milli, kitlesel ve resmi bir eğitim veren okulların ortadan kaldırılmasıdır. Çünkü bu okullar, ne olunması gerektiğine dair bir ideal dayatan, bireyi bilgi için, okulun müdahalesinin olmadığı, okulsuz bir toplum oluşturulmalıdır. Okulsuz bir toplum düşüncesini savunan Avusturyalı düşünür İvan İllich'e göre, toplumdaki rol dağılımının, bireysel yaşam öyküsünden ayrı tutulması ve herkese statü edinmede eşit şans verilmesi gibi amaçlarla okul olayının kitleselleştirildiği doğru değildir. Aksine okul, imkanları eşitlemek şöyle dursun, bunların dağıtımını tekelleştirmek için vardır. Okul sisteminin, öğrenmenin öğretim sonucu olduğu iddiası da yanlıştır. Öğretimin belirli şartlarda bir takım şeyleri öğrenmeğe katkısı olduğu doğrudur. Ancak, öğrenmenin çoğu kendiliğinden olagelir. En pahalı öğrenme bile programlı bir öğretimin sonucu gerçekleşmez. Bunun apaçık delili, çocukların ana dillerini kendiliğinden öğrenmeleridir.

İvan İllich'in okula karşı geliştirdiği köklü

alternatif, aynı ilgiyi paylaşanlara, ilgi saha-larını ortaklaştırma imkanı veren bir beceri eği-timi ağı kurmaktır. Bu teklif, öğrencilerin ya da velilerin eline istedikleri beceri eğitimini görebilmek için eğitsel destekler ya da öğrenim bursları vermeyi içermektedir. Okulsuz bir toplum için gerekli olan en temel unsur, rast-gele veya gayri resmi bir beceri eğitimi ağı oluşturmaktır. İhtiyaçlarını bir alıcı gibi okulla gideren bireyler, kendi ayakları üstünde dura-cak özerklikten daima yoksun kalacaklardır.⁵ Bir fabrikadan ibaret olan okul bacaları yeri-ne, olması gereken, gerçek iletişim ağlarıyla saydamlaşmış bir dünyadır.⁶

Özgürlükçü eğitimcilere göre, bireyin öz-gür gelişimini engelleyen bir başka ve daha ö-nemli bir kurum, aile örgütlenmesidir. Aile, da-ima hayattan ve otoriteden korkan bireyler ve dolayısıyla insan kitlelerinin bir avuç güçlü elit grubu tarafından yönetilmesi imkanı yaratır. Modern aile bu fonksiyonunu, Almanya'daki faşist uygulamaların en önemli destekçisi ola-rak örneklendirmiştir. Modern devletin ortaya çıkışıyla fonksiyonu siyasal ve ekonomik ma-nada ideolojik bir özellik kazanan aile, çocuğu otoriter bir sistem için yetiştiren temel eğitim kurumu olmuştur. Totaliter devletlerin oluşu-munun, ailenin temel kurum olarak benimsen-mesiyle yakın ilgisi vardır. Özgür bir toplum ve özgür bir eğitim için, toplumun otoriter özel-likteki bütün kurumlardan arındırılması zorun-ludur. Bunun için de özellikle hem siyasal hem de ekonomik otoritenin bir minyatürü olan ai-leye karşı kollektif bir anlayışla çocuk yetiştir-me uygulamalarına geçilmelidir. Aile minya-tür bir devlettir, dolayısıyla özgürlüğe ilk adım, minyatür devletten kurtulmakla atılır.⁷

Netice itibariyle, özgürlükçü eğitim siste-minde ima edilen şey, ahlaki yükümlülükler için zemin hazırlayan bütün kurumların yok edil-mesidir. İnsanların nasıl hareket etmeleri ge-rektiği hususundaki düşüncelere sahip olan aile de mülkiyet de devlet de din de bir anlamda ok-ül olarak değerlendirilmekte ve yokluğu isten-mektedir.

Radikal olan bu modelin, birinci modele karşı ileri sürdüğü eleştirilerin çoğu haklı olsa bile teklif edilen alternatifin çok isabetli oldu-ğunu söylemek mümkün görünmemektedir. Toplumsal istikrarı ve ekonomik verimliliği hedefleyen eğitim anlayışları bireye ve toplu-ma ne derece belli bir ideolojiyi dikte etmekte-dirler. Bireysel özerklik adına mevcut olan ku-rumların radikal dönüşümünü hedeflemek ve yepyeni kurumlar ihdas etmeğe çalışmak da bir ideolojinin eseridir. Şöyle ya da böyle, be-nimsenmiş olan kurumların, ister simülasyon ka-mu adına isterse birey adına radikal dönüşü-münü hedeflemek ancak ideolojik bir yaklaşı-mın ürünü olabilir. Böyle bir anlayışın uygula-malarının hem bireysel hem de toplumsal baz-da heterodoksiye yol açmaması da mümkün de-ğildir.

Bizim Türkiye bağlamında alternatif bir mo-del olarak sunmaya çalışacağımız sivil eğitime gelince: Türkiye toplumunun modernleşme sü-recine girdiği 19. yüzyıldan itibaren, modern toplumlara ait problemlerin içerisine girdiği de bir vakıdır. Her alanda olduğu gibi eğitim alanında da bu nevi problemlerle yüz yüzedir. Muhakkak ki problemlerin çözülmesinin yolu kendi toplumsal doğasına yönelmesini ve ku-rumlarını da o doğrultuda inşa etmesini zorun-lu kılmaktadır. Eğitim kurumuyla ilgili teklif ettiğimiz model, Türkiye toplumunun kendi doğasına uygun, sivil bir eğitim modelidir. Modelimiz ne bireyi toplum için şekillendir-meyi hedefleyen bir eğitim sistemidir, ne de toplumu birey için. Bizim teklifimiz, spontane bir eğitim sisteminin geliştirilmesidir. Sponta-ne düzen şüphesiz dinamizmin karşılığıdır.

Hareket noktamızı oluşturan temel düşün-ce, asgari devletçi sivil toplum felsefesidir. Bu felsefe açısından toplum ve devlet, yani spontane düzen ile örgütlü düzen birbirinin karşıtı değildirler. Fakat yapısal ve fonksiyonel açı-dan farklıdırlar. Bu farklılık, spontane düzen ile örgütlü düzene hakim olan yasaların farklılı-ğından kaynaklanır. Mesela, sosyal adalet den-en şey, ancak ikinci tür düzende bir anlam

ifade eder. Devlet, sadece spontane düzeni muhafaza için değil, belli ölçülerde sosyal adaleti gerçekleştirmek için de gereklidir. Bu bir ilişki gibi gözüktüğü de sosyal adalete yer verilmesi, netice itibarıyla yine spontane düzenin muhafazasına yöneliktir. Burada dikkat edilmesi gereken husus, sosyal adalet adına devletin, mevcut spontane düzeni ortadan kaldırarak yerine suni bir düzeni yerleştirmeyi hedeflemesidir.⁸

Toplum denen kendiliğinden düzenin, devlet olmaksızın mevcudiyetini sürdürmesi teorik olarak düşünülebilir ise de, birçok durumda kendiliğinden olma düzenin kurallarına uyulmasını gözlemek üzere devlet denen örgüte yine de ihtiyaç vardır. Fakat bu devletin görevi, sosyal adaletin dışında, bir fabrikadaki bakım ekibinin görevinden farklı olmamalıdır. Nasıl ki bakım ekibinin görevi fabrikada üretim yapmak değil, üretim araçlarını çalışır halde tutmak ise devletin de asıl görevi spontane düzeni çalışır halde tutmaktır.

Devletin gücü toplumun benimsediği genel ilkelerle sınırlanmazsa özgür bir düzen mümkün olmaz. Bu bakımdan, toplumsal düzenin en önemli sorunu, devletin asgariye indirilmesi sorunudur. Herkesi, başkalarının şiddetinden ve zorlamasından koruma ihtiyacı devleti kaçınılmaz kılıyor ise de devlet, düzeni muhafaza için zorlama ve şiddet tekelini ele geçirdiğinde bireysel özgürlüğün karşısında tehdit oluşturmamalıdır.⁹ Devletin fonksiyonları adliye, maliye, hariciye ve askeriye ile sınırlı kalmalı ve sunî bir takım yasalarla bireysel özgürlüğe müdahil olmamalıdır.

Sivil bir toplumda eğitimin nasıl ve ne için olacağı sorununa gelince: Spontane düzenin muhafızı olan devlet, ideolojik kimliklerden yalıtılacağından, eğitim yoluyla bireyin veya toplumun şekillendirilmesi gibi ideolojik bir dayatma söz konusu olmayacak ve dolayısıyla eğitimin nasıl ve ne için yapılacağı sorusunun cevabı da bireye ve topluma ait olacaktır. Eğitim, spontane düzene ait, sivil bir faaliyet alanı

olacağından onunla ilgili olarak, devlet tarafından düzenlenen milli, kitlesel ve resmi bir anlayış hakim olmayacak tamamen yerel bir anlayış söz konusu olacaktır. Örgütlü düzen açısından devletin resmi bir dili olsa bile, spontane düzene ait eğitim ilgili resmi bir dilde olmayacaktır. Çünkü spontane düzen monolitenin değil, pluralitenin alanıdır.

Sivil toplumda özel sektörün kendi istediği yönde eğitim kurumları açması ve istediği müfredatı uygulaması mümkün olacağı gibi, finansmanını kendisi sağlayamayan ancak ilgi alanları aynı olan örgütlü gruplar da (vakıf müesseseleri veya veliler grubu) devletten, mali fonksiyonunun gereği olarak, finansal kaynak temin ederek, istedikleri eğitim kurumunu inşa ederek ve onlar da istedikleri müfredatı uygulacaklardır. Örgütlü gruplara dahil olamayan bireyler de yine devletten burs ya da kredi almak suretiyle istedikleri eğitim kurumuna girebilecek ve istedikleri eğitimi alacaklardır. Şüphesiz, devletin temin etmiş olduğu finans kaynakları, yine vergilendirme suretiyle toplum adına devlete geri dönecektir.

Bu sistemde eğitim sürecine katılan bireyler ne ham insan kaynaklarıdır ne de öğrencilerdir. Sadece öğrenmek istediğini öğrenen talebelerdir. Talebe, öğrenci gibi bilginin şekillendirdiği pasif obje değil, bilgisini kendisi için kullanacak olan aktif sujedir. Ne olması gerektiğine başkalarından ziyade kendisi karar veren talebenin öğrenimindeki motivasyon da dışsal bir motivasyon değil, içsel bir motivasyondur. Haddizatında talebe için eğitim ve öğrenim söz konusu olacaktır.

Eğitimin istihdamla olan ilişkisine gelince: Spontane düzende, bireyler devletin resmi okullarında eğitilen ve devletten iş talep eden konumda olmayacaklarından, öğrenimlerini istihdamın mümkün olduğu sahalara yönelik yapacaklardır. Zaten herhangi bir sahaya yönelik eğitim kurumu açılacaksa spontane düzende, tabii olarak ihtiyaca binaen açılacaktır. Eğitim kurumları toplumsal talebe karşılık mevcut

olacağından, müstakbel işsizler ordusu yetiştiren kurumlar olamayacaklardır. Hakikat-i halde spontane düzende arz-talep dengesinin spontane olamayacağı behemehal düşünülemez.

Teklif ettiğimiz modelin uygulanabilirliğini kısmî mânada da olsa özel okullar göstermektedirler. Özel okulların kendilerini finanse ettikleri ve vergi ödedikleri bir realitedir. Bizim modelimizde bunlara ilave ettiğimiz şey, devlet güdümünde olan bu kurumların bütün yönleriyle sivilleştirilmesi, toplumsal pluraliteye uygun hale getirilmesi ve ayrıca eğitimde tekelleşmeğe mahal verilmemesi için yalnızca finansal kaynağı olanlara değil, olmayanlara da bu imkanın tanınmasıdır. Bu imkanı da daha önce de belirttiğimiz gibi devlet, malî fonksiyonunun gereği olarak temin edecektir.

Modelimizin, modern toplumlarda uygulanan diğer iki modelden farkı ve uygulamaya konduğu takdirde bireye ve topluma ne kazandıracığı sorulacak olursa: Birincisi, her iki modelde de olduğu gibi, bireye veya topluma ideolojik bir kimlik dayatmamaktadır. İkincisi, ne bireyi toplum için, ya da daha doğru bir ifadeyle devlet için şekillendirmeyi ne de toplumu birey için dönüştürmeyi hedeflemektedir. Üçüncüsü, bireyin ve toplumsal alt katmanların belli bir elit grubunun sömürüsüne maruz kalmasını doğuracak bir eğilim teklif

etmemektedir. Dördüncüsü, sözde birey adına, tabiat harici aile karşıtlığı, mülk karşıtlığı ve okul karşıtlığı gibi bir eğilim de teklif etmemektedir. Bizim modelimiz her hususta olduğu gibi eğitim hususunda da sadece bireyin ve toplumun kendi tabiatına uygunluğu teklif etmektedir. Neler sağlayacağına gelince: Bireyi, gönüllü öğrenimi, çoğulculuğu ve spontane düzeni öncelediğinden, toplumsal barışın teminat altına alınmasında, şüphesiz azami katkıyı sağlayacaktır.

NOTLAR

1. Bertrand Russell, *Eğitim Üzerine*, Çev. Nail Bezel, İstanbul, Say Yay., 1993, s.17.,28.,57.
2. Joel Spring, *Özgür Eğitim*, Çev., Ayşen Ekmekçi, İstanbul, Ayrıntı Yay., 1991, ss.10-24.
3. Spring, *a.g.e.*, ss.8-9.
4. Spring, *a.g.e.*, ss. 25-28.
5. İvan İllich, *Okulsuz Toplum*, Çev., T.Bedirhan Üstün, Ankara,Birey ve Toplum Yay., 1985, ss.20-33.
6. İllich, *a.g.e.*, s.137.
7. Spring, *a.g.e.*, ss.62-83.
8. Atilla Yayla, *Liberal Bakışlar*, Ankara, Siyasal Kitabevi, 1993, s.227.
9. Editör: Yurdakul Fincancı, *Sivil Toplum*, İstanbul, TÜSES Yay., 1991, ss. 8-10.